

Արսիկին Ռ. Բաբլումյան
պատմական գիտությունների թեկնածու

ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴԻԱՐԲԵՔԻՐ ՆԱՀԱՆԳԻ ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՄԻԴՅԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ՝

Բանալի բառեր՝ Արևմտյան Հայաստան, Դիարբեքիր, Տիգրանակերտ, Բալու, Սևերեկ, Արղանա Մադեն, բռնի իսլամացում, հայերի կոտորածներ:

1895-1896 թթ. հայերի զանգվածային կոտորածները, որոնք ընդգրկեցին Արևմտյան Հայաստանի գրեթե բոլոր գավառները, ունեին իրագործման թե՛ օրինաչափություններ, թե՛ որոշակի տարբերություններ: Այս առումով կարևոր է կոտորածների ընթացքն ու հետևանքներն ուսումնասիրել առանձին նահանգների կտրվածքով, ինչը թույլ կտա վերհանել նշված իրադարձությունների կապը, ուղղորդվածությունը և ընդհանուր գծերը:

Համիդյան կոտորածների ուսումնասիրությունը կարևոր է նաև այն առումով, որ որոշակի աղերսներ անցկացվեց 1915 թ. Հայոց ցեղասպանության ընթացքի հետ՝ վեր հանելու այն ընդհանուր կամ տարբեր մեխանիզմները, որոնք ուղեկցեցին տվյալ հանցագործությունները: Հռվածում անդրադարձ է կատարվում Դիարբեքիրի (հայկական աղբյուրներում՝ Տիգրանակերտ) նահանգի տարբեր բնակավայրերում տեղի ունեցած կոտորածների պատմությանը: Այս նահանգում ևս կոտորածներին զոհ գնացին, նաև բռնի իսլամացվեցին տասնյակ հազարավոր հայեր, ավերվեցին բազմաթիվ բնակավայրեր, հազարավոր տներ ու խանութներ: Իրադարձությունները վերլուծելիս օգտվել ենք թե՛ հայկական, թե՛ օտար սկզբնաղբյուրներից, որպեսզի հնարավոր լինի վերականգնել կոտորածների ամբողջական պատկերը²:

Օսմանյան վարչակարգի կողմից Արևմտյան Հայաստանը վիլայեթների բաժանելու պահից սկսած Դիարբեքիրը եղել է կազմավորված 5 նահանգներից մեկը. այն իր մեջ ներառում էր բավական մեծ տարածքներ պատմական Աղձնիքից, Չորրորդ Հայքից, Հյուսիսային Միջագետքից: XIX դարի երկրորդ կեսի ընթացքում, հատկապես՝ 1870-

1 Հռվածը ստացվել է 29.02.2020 և ընդունվել տպագրության՝ 23.04.2020:

2 Հռվածում օգտագործվել են առանձին բնակավայրերի հայ բնակչության կենսակերպին, պատմությանը նվիրված հուշամատյաններ, որոնցից շատերն առանձին անդրադարձ են կատարում համիդյան կոտորածների անցքերին: Նման հրատարակություններից առավել կարևորվել են Տիգրան Մկրտչի, *Ամիրայի արձագանգներ* (Նիւ Ճերգի, Dikran Spear, 1950), Գառնիկ Գեորգեան, *Չորուշապարում: Քննական պարունություն հայոց Չորուշի* (Երուսաղեմ, Ա հ., 1970), Սարգիս Պարսամեան, *Յուշարձան Ջերմուկի* (Պոսթըն, Համագգային, 1969), Մեսրոպ Կոպեանի, *Բալու*, (Անթիլիաս, Ա.հ., 1965), *Պարունություն Պաղնկայան* (Պոսթըն, Հայրենիք, 1966) և այլ աշխատանքներ, նաև «Մուրճ», «Արմենիա», այլ թերթերի ու ամսագրերի նյութերը: Օտար աղբյուրներից սկզբունքային նշանակություն ունեն ֆրանսիական փոխխոյապատու Գուստավ Մելլիեի հաղորդագրությունները՝ «*Армянский вопрос по документам французской Желтой Книги*», в *Братская Помощь пострадавшим в Турции Армянамъ, отделъ II* (Москва, 1898), նաև կարևորվել են հետևյալ աշխատանքները՝ Rev. Edward Bliss, *Turkey and the Armenian Atrocities* (Fresno: Mesag Publishing, 1982); Rev. George Filian, *Armenia and Her People or the Story of Armenia by an Armenian* (Hartford, Conn., American publishing company, 1896); Rendel Harris and Helen Harris, *Letters from the Scenes of Recent Massacres in Armenia* (London: James Nisbet & Co., 1897), այլ հրատարակություններ:

80-ական թթ. Օսմանյան կայսրության տարածքում արված ավելի արմատական վարչական ձևափոխումներից հետո Դիարբեքիի նահանգն ընդգրկեց Չորրորդ Հայքի Մեծ Ծովք, Բալսհովիտ, Պաղնատուն, Աղձնիքի՝ Նփրկերտ գավառները, նաև որոշ տարածքներ Հյուսիսային Միջագետքից: Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգներից մեկը հանդիսացող և վերջնականորեն ձևավորված Դիարբեքիի նահանգը բաժանվում էր երեք գավառների՝ Դիարբեքի, Արղանա Մաղեն և Մարդին: Նահանգի տարածքում Հայոց պատրիարքարանի 1882 թ. վիճակագրության համաձայն քրդերի, թուրքերի, ասորիների ու հույների հետ ապրում էր 150.000 հայ բնակիչ³:

Դիարբեքիի նահանգում, ինչպես հարակից մյուս բնակավայրերում, հայերի զանգվածային կոտորածներն իրագործվեցին 1895 թ. նոյեմբերին, թեև 1895 թ. սկզբներից արդեն իրավիճակը բավական սրվել էր: Խոսքը ոչ միայն մուսուլմանների և քրիստոնյաների միջև լարվածության մասին էր, այլ հենց իշխանությունների կողմից ընդգծված թշնամանքի, որոնք այս շրջանում արդեն հայերի նկատմամբ իրենց վերաբերմունքը պատճառաբանում էին բարենորոգումների ծրագրի ի հայտ գալով⁴: Այսպես, ամերիկացի միսիոներ, հրապարակախոս Էդվին Բլիսը, ով մանրամասն տեղեկություններ է ներկայացնում համիդյան կոտորածների վերաբերյալ, գրում է, որ դեռևս «[1895 թ.] օգոստոսին Բալուում⁵ կառավարիչն իր մոտ է կանչել քրիստոնյա հեղինակավոր անձանց և հայտարարել, որ հրաման է ստացել նրանց տեղեկացնելու, որ սուլթանը որոշել է անցկացնել ռեֆորմներ և, որ դա լինելու է սրով»⁶: Սակայն բարենորոգումների ծրագրի ի հայտ գալը միայն առիթ էր տիրող ատելության մթնոլորտում կյանքի կոչելու հայ բնակչության դեմ եղած ամբողջ անհանդուրժողականությունը: Պատմաբան Ջեյլ Վերիեյը մատնացույց է անում այն փաստը, որ նույնիսկ քրիստոնյաների աճին շատ մուսուլմաններ հետևում էին մտահոգությամբ ու նախանձով. համաձայն իսլամի սկզբունքների՝ նրանք էին «տիրողները», իսկ ոչ մուսուլմանները «ենթականներ» էին, մինչդեռ իրականությունը կարծես շրջանցում էր այս «բնական» պատվերը: «Հայերն ինչ անում էին Դիարբեքիում, վիրավորական էր ընկալվում մուսուլմանների մոտ... Հայերը մեղադրվում էին արտաքին առևտուրը իրենց մենաշնորհը դարձնելու մեջ: Նրանք կառուցել էին զանգակատուն-աշտարակ, որն ավելի բարձր էր, քան մինարեթը: Երբ խոլերա բռնկվեց, խոսվում էր, որ ավելի շատ մուսուլմաններ մահացան, քան հայեր»⁷: Կոտորածի պատճառները վերլուծելիս հեղինակներից ոմանք կարծում

3 Վաղինակ Տեր-Յակովբեան, «Վիճակագրական ցուցադրումն Տաճկահայաստանի», *Արարատ ամսագիր* ԽԸ no. Թ (1914), 811:

4 Խոսքը «Մայիսյան բարենորոգումների» մասին է, որը 1878 թ. Բեռլինի կոնգրեսի 61-րդ հոդվածի համաձայն կազմվեց և թուրքական կառավարությանը ներկայացվեց Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի դեսպանների կողմից: Բարենորոգումների ծրագրով նախատեսվում էին չափավոր բարեփոխումներ վարչական, դատական համակարգում, հասարակական կյանքի որոշ ոլորտներում:

5 Քաղաք և գավառակ Դիարբեքիի նահանգում:

6 Bliss, *Turkey and the Armenian Atrocities*, 484.

7 Jelle Verheij, “Diarbekir and the Armenian crisis of 1895,” in *Social Relations in Ottoman Diyarbekir: 1870-1915*, ed. Joost Jongarden and Jelle Verheij (Leiden, Boston: Brill, 2012), 91.

են, որ «դա կրոնական վեճ էր, և մոսուլման թուրքերը հաստատական էին իրենց ուղիքի տակ պահելու քրիստոնյա, կարևոր չէ ինչ ազգության ենթականերին: Այն դեպքում, երբ փորձ կարվեր քրիստոնյաներին հավասար ներկայություն ապահովել կառավարությունում, թուրքերը կապանեին նրանց մեկ-մեկ կամ՝ կոտորածի միջոցով, քանի դեռ մեծ տերությունները, որոնք միջամտում են քրիստոնյաներին օգնություն տրամադրելու նպատակով, չդիմեն զինուժի օգնությանը»⁸: Միևնույն ժամանակ փաստենք, որ կոնկրետ հայատյացությունը եղել է Արևմտյան Հայաստանի և Օսմանյան կայսրության մյուս հայաբնակ բնակավայրերի մահմեդականների մոտ և տարբեր ժամանակաշրջաններում այն տարբեր դրսևորումներ է ունեցել՝ սկսած բռնի մահմեդականացումից մինչև զանգվածային կոտորածներ ու ցեղասպանություն: Պարզ էր, որ համիդյան կոտորածներին նախորդող լարված մթնոլորտը, որը պայթունավտանգ էր դարձել նաև Դիարբեքիր քաղաքում, խորքում ուներ մի քանի կարևոր պատճառներ, որոնց համատեղումն էլ բարենորոգումների խնդրի ի հայտ գալու հետ հանգեցրին զանգվածային կոտորածներին:

1895 թ. կոտորածը Դիարբեքիր քաղաքում

Դեպքերի շարադրանքը սկսենք նահանգի կենտրոնական քաղաքից՝ Դիարբեքիրից, քանի որ այստեղ սկսած կոտորածը կարծես ազդակ դարձավ նահանգի մյուս բնակավայրերում ևս հայերի կոտորած ու նրանց ունեցվածքի թալան իրականացնելու համար: Դիարբեքիրի կոտորածը սկսեց նոյեմբերի 1-ին և շարունակվեց երեք օր: Առաջին օրը սպանվեցին փողոցներում, շուկայում մնացած հայերը, իսկ հաջորդ երկու օրերին խուժանը հարձակվեց նաև տների ու եկեղեցիների վրա՝ սկսելով իսկական արյունահեղությունը: Կոտորածների վերաբերյալ «Արմենիա» թերթում տպված մի տիզրանակերտցու վկայության համաձայն՝ քաղաքի ոստիկանության, ժանդարմների, զորքերի մի մասը ևս աջակցում էր խուժանին: Երբ փողի ձայն են լսում, քրդերը փորձում են դադարեցնել ավարատությունը, և հետ քաշվել, սակայն նրանց հետ են կանչում զինվորները և կոչ անում կրակի տալ խանութները և անցնել դրանցում պահված ոսկեղենի, զարդերի թալանին: Ֆաթիհ փաշայի մզկիթից հարձակվողներն ավերեցին Աղմազար թաղի քրիստոնյաների տները, որտեղ մի տան մեջ հավաքված 80-ից ավել հայերից շատերին խոշտանգեցին և մորթեցին, իսկ մի քանի աղջիկների՝ գերեցին⁹: Կոտորածի ժամանակ ասորիների Սուրբ Աստվածամայր եկեղեցում է ապաստանում մոտ 1.000 հայ, եկեղեցին հարձակման չի ենթարկվում, քանի որ ասորիները դիտվում էին որպես տերությանը հավատարիմ ժողովուրդ, թեև դա միայն քաղաքում էր, իսկ գյուղերում քրդերը հարձակման ենթարկեցին բոլորին¹⁰: Սուրբ Հայրերի վանքում ապաստանել էր մինչև 3.000 մարդ, ֆրանսիական հյուպատոսարանում՝ շուրջ 1.500 մարդ¹¹:

8 Allen Tupper, *Around the World with Eyes Wide Open. The Wonders of the World Pictured by Pen and Pencil* (New York, 1898), 420.

9 «Տեղեկագիր Տիգրանակերտէն», *Արմենիա* (Մարտի), 8 փետրվարի 1896, 2:

10 Մկունդ, *Ամիրայի արձագանգներ*, 234:

11 “Армянский вопрос,” 110.

Նշենք, որ Դիարբեքիի կոտորածը թուրքական իշխանությունների կողմից մեկնաբանվեց որպես հայերի կողմից սադրանքին և անգամ՝ ապստամբությանն ի պատասխան արված գործողություն: Սակայն նշված իրադարձությունների վերաբերյալ կան հավաստի ու անաչառ բազմաթիվ աղբյուրներ, որոնք բացահայտում են իշխանությունների փաստարկների ստահող լինելը: Դիարբեքիի կոտորածի առավել օբյեկտիվ ու դեպքերը մանրամասն հաղորդող աղբյուրը նախևառաջ ֆրանսիական փոխհյուպատոսի տեղեկագրերն են: Դիարբեքիի կոտորածների ականատես ֆրանսիացի փոխհյուպատոս Գուստավ Մեյրիեն գրում է, որ խիղճը ստիպում է վստահությամբ հավաստել, որ սպանությունները Դիարբեքիում իրագործվեցին մուսուլմանների կողմից, և հայերը որևէ առիթ չեն տվել դրանց սկսելու համար: Մեյրիեն նաև հավելում է, որ քրիստոնյաները գենքի են դիմել միայն ինքնապաշտպանության համար, իսկ ոստիկանությունը և զորքերը միջամտել են, որ հարվածն զոհերին (հայերին՝ Ա. Բ.)¹²: Գուստավ Մեյրիեն թվերով ներկայացնում է կոտորածի պատկերը Դիարբեքիի քաղաքում: Ըստ փոխհյուպատոսի ունեցած տվյալների առաքելադավան հայերից սպանվել էր 1.000, հայ կաթոլիկներից՝ 10, հայ բողոքականներից՝ 11 մարդ, սիրիացի հակոբիկյաններից թեև հայտարարվել էր 36 սպանված, սակայն իրականում զոհերի թիվը 150 էր, սիրիացի կաթոլիկներից սպանվել էր 3, քաղդեացիներից՝ 14, հույներից՝ 3 մարդ: Քաղաքում կային նաև բազմաթիվ վիրավորներ: Ընդհանուր առմամբ, քաղաքում անհետ կորած էր հայտարարվել 1.000 մարդ: Նաև նշվում էր, որ շրջակա գյուղերից քաղաքում արտագնա աշխատող բնակիչներից սպանվել և անհետացել էր մոտ 1.000 մարդ¹³: Բնականաբար, այս մարդկանցից եթե ոչ բոլորը, ապա մեծամասնությունը ևս հայեր էին: Հետագայում արդեն սկսեցին շրջանառվել տվյալներ, որ սպանվել է 2.000-5.000 մարդ: Մասնավորապես, «Արմենիա» թերթում տպված մի հաղորդագրության համաձայն, «մասնաւոր աղբիւրներէ կը հաղորդեն ևրոպական լրագիրներին թէ Քիւրտէրը 5.000 հոգիի չափ ըսպաններ են Տիգրանակերտի մէջ: Ոստիկաններն ալ Քիւրտերին հետ միացած կրակ ըրեր են քրիստոնեաներին վրայ»¹⁴: Նույն Մեյրիեն տեղեկագրի մեկ այլ հատվածում նշում է, որ երեք օր տևած կոտորածներին զոհ է գնացել ավելի քան 3.000 քրիստոնյա¹⁵:

1895 թ. կոտորածները Դիարբեքիի նահանգի տարբեր բնակավայրերում

1895 թ. նոյեմբեր ամսի սկզբներին կոտորածների ալիքը տարածվեց նաև նահանգի այլ բնակավայրերում, նախևառաջ՝ Դիարբեքիի գավառակում, որտեղ ևս սպանություններն ու թալանը մեծ ծավալներ ունեցան: Մասնավորապես, Դիարբեքիի գավառակի Դըթըրը կյուղում կոտորածներից փրկվել էր 40 հոգի, Կարաբաշում՝ 50 հոգի, իսկ Սաթու

12 Նույն տեղում, 110-111.

13 “Армянский вопросъ,” 111.

14 «Տիգրանակերտի կոտորածը», 9 նոյեմբերի 1895, 3:

15 “Армянский вопросъ,” 112.

գյուղն այլևս «գոյություն չուներ»¹⁶ (հավանաբար ողջ մնացածները ապաստանել էին այլ բնակավայրերում): Դըթըբըլ գյուղի քրիստոնյաները փորձեցին դիմադրել հարձակմանը, սակայն 4.000-5.000 հոգի հարձակվողների դեմ անիմաստ էր որևէ դիմադրություն, ուստի նրանք ապաստանում են Սուրբ Թումա եկեղեցում: Քահանան պատարագ է անում և նախապատրաստում ժողովուրդին մահվան: Դրսից հրդեհվում են եկեղեցու գերանները, որ խեղդամահ եղողները բացեն եկեղեցու դռները: Ժողովուրդը կոտորվում է անխնա, ազատվում է միայն մեկ հինգերորդ մասը՝ կանայք և վիրավորներ, նահատակվում է 400-ից ավել մարդ¹⁷: Կոտորածի օրերին Ալի Բունար գյուղի (Դիարբեքիի գավառակ) քրիստոնյաները հավաքվել էին գյուղի Ս. Աստվածածին հոյակերտ եկեղեցում: Թուրքերն ու քրդերը նախ սկսում են թալանել քրիստոնյաների տները, ապա հարձակվում եկեղեցու վրա, կոտորում դռները և ներխուժում ներս: Երեկոյան բոլոր տղամարդկանց կապկպած առանձնացնում են, դանակներով, սրերով կոտորում, ապա հրկիզում մարմինները¹⁸: Դիարբեքիի գյուղերի մասին խոսելիս, Գուստավ Մեյրիեն գրում է, որ այստեղ կոտորածներն ու ավերածությունները շարունակվեցին ևս 15 օր. արդյունքում ամեն ինչ ավերվեց¹⁹:

Դիարբեքիի գավառի Սևերեկ գավառակում ջարդի հիմնական կազմակերպիչը քուրդ հայտնի Օսման աղան էր²⁰: Այստեղ, ինչպես Դիարբեքիի, Բալուի գավառակներում, ջարդերն աչքի ընկան առավել դաժանությամբ: Սևերեկում, Էդլին Բլիսի հավաստմամբ, քրիստոնյա 2.900 բնակչից գրեթե բոլոր տղամարդիկ՝ շուրջ 750 հոգի սպանվեցին, ինչը հնարավորություն տվեց իշխանություններին հեշտությամբ մահմեդականացնել կանանց ու երեխաներին²¹: Սևերեկում ավերվեցին թե՛ ավետարանական, թե՛ հայկական եկեղեցիները, և միայն 50-100 մարդ ողջ մնաց²²: Սպանվել էր նաև Սևերեկի քահանան²³: Ամփոփելով կոտորածի ընթացքն ու բնորոշ գծերը՝ թուրքական կառավարության կողմից Մարզվանից վտարված հոգևորական Ջորջ Ֆիլյանը գրում է, որ ինչպես Խարբերդում, Մալաթիայում, Արաբկիրում, այնպես էլ Սևերեկում ակնհայտ էր, որ սպանվածների մեծամասնությունը կոտորվել էր զինվորների կողմից²⁴:

Սլիվանի գավառակում տեղի ունեցած կոտորածների վերաբերյալ նյութը սակավ է, սակայն «Արմենիա» թերթում տպված մի հաղորդագրության համաձայն այստեղի կոտորածներից փրկված մոտ 4.000 անձինք ապաստանել են Նփրկերտում, սակայն ամեն օր քաղցից ու հիվանդություններից նրանց շարքերից նորանոր մարդիկ էին մահանում²⁵:

16 Filian, *Armenia and Her People*, 300.

17 Նույն տեղում, 300:

18 «Տեղեկագիր Տիգրանակերտէն», 12 փետրուարի 1896, 2:

19 “Армянский вопросъ,” 110.

20 Verheij, “Diarbekir and the Armenian crisis,” 135.

21 Bliss, *Turkey and the Armenian Atrocities*, 487.

22 Filian, *Armenia and Her People*, 299.

23 Նույն տեղում, 317:

24 Նույն տեղում, 263:

25 «Նամակ Թիւրքիաէն», *Արմենիա*, 16 մայիսի 1896, 2:

Հայտնի է, որ նահանգի տարածքում իրագործված կոտորածներից իրենց դաժանությամբ առանձնանում էին նահանգի Արդանա Մադեն գավառի Բալու գավառակում արձանագրված դեպքերը: Ամերիկյան մի լրատվամիջոց արդեն կոտորածի հետևանքների մասին խոսելիս գրում է, որ «ամենամեծ խնդիրը Բալուի հետ է կապված՝ իր 43 գյուղերի հետ միասին, որոնցից շատերը մեծ գյուղեր են: Նրանք թուրքերի ու քրդերի կողմից ենթարկվել են ամենասարսափելի բռնությունների»²⁶: Լրատվության ճշմարտացիությունը հաստատվում է կոտորածների վերաբերյալ եղած բազմազան աղբյուրների համադրությամբ: Բալու քաղաքի կոտորածի վերաբերյալ արժեքավոր տվյալներ կան «The New York Times»-ի 1896 թ. համարներից մեկում, որտեղ մեջբերվում է դեկտեմբերի 14-ին Բալուից գրված մի նամակ: Համաձայն նամակի՝ չորեքշաբթի առավոտյան Բալուի շրջակա թուրք գյուղացիները շրջապատում են քաղաքը: Մի քանի օրերի ընթացքում սպանվում է մոտ 2.000 մարդ, այդ թվում՝ 2 քահանա: Այրվում ու ավերվում է 600 տուն ու խանութ, ոմանք բռնի ընդունում են իսլամ²⁷: Ֆիլյանը ևս մեջբերում է Բալուից գրված մի նամակ. «Նոյեմբերի 3-ին քաղաքի թուրքերը, զինվելով հարձակվեցին խանութների վրա, թալանեցին եղածը և սպանեցին նրանց, ովքեր փորձեցին պաշտպանվել: Մի քանի օր անց թուրքերը թողեցին քաղաքը և միացան 10.000 քրդերին ու սկսեցին ընդհանուր հարձակումը շրջակա գյուղերի վրա՝ թալանելով ու այրելով տները ու սպանելով բոլոր տղամարդկանց»²⁸: Ըստ Ֆիլյանի՝ Բալու քաղաքում սպանվել էր 1.732 տղամարդ, իսկ ողջ էր մնացել ընդամենը՝ 200 տղամարդ²⁹: Մեկ այլ ցուցակի համաձայն Բալուում հոկտեմբերի 25-ի կոտորածին զոհ էր գնացել 450 հոգի, որոնք սպանվել էին զինվորների, քրդերի ու թուրքերի կողմից³⁰: Թերևս, տվյալ դեպքում նշվում է կոտորածի առաջին օրվա սպանվածների թիվը, քանի որ մյուս աղբյուրները մատնանշում են սպանվածների այլ թվաքանակներ: Ֆիլյանի վկայակոչած ակնատեսները նաև նկարագրում են այն վիճակը, որում հայտնվել էին կոտորածներից փրկված մարդիկ, ընդ որում, ոչ միայն քաղաքում, այլ նաև Բալուի հայաբնակ գյուղերում. «Բալուի շրջակայքի բոլոր 41 հայկական գյուղերը մոխիրների մեջ են, դաշտն ամայացած է, բնակիչները՝ սպանված: Ոչինչ չի մնացել, բացի մահն ու ամայացումը»³¹: Ակնատեսները նաև հավելում են, որ Բալուում նավթ են լցրել պահեստավորված հացահատիկի վրա և այրել այն, ալյուրի հետ էլ կեղտ են խառնել, որ այն հնարավոր չլիսի օգտագործել³²:

Բալուի գյուղերի վրա հարձակումն ու կոտորածները սկսել էին գրեթե միա-

26 *The Armenian Genocide: Prelude and Aftermath. As Reported in the U.S. Press. The New York Times (1890-1914)*, vol. 1, compiled and edited by Rev. Vahan Ohanian and Ara Ketibian (Mekhitarist Publication, 2018), 452.

27 Նույն տեղում, 429:

28 Filian, *Armenia and Her People*, 266.

29 Նույն տեղում, 267:

30 Rev. James W. Pierce, *Story of Turkey and Armenia* (Baltimore: R. H. Woodward Company, 1896), 486.

31 Filian, *Armenia and Her People*, 267.

32 Նույն տեղում:

Ժամանակ: Այսպես, արդեն հոկտեմբերի 20-ից (հավանաբար ամսաթիվը նշված է հին տոմարով՝ Ա.Բ.) խառնակություններ էին սկսել Բալու գավառակի Միջուման Մեզրե գյուղում. թուրքերը սանձարձակորեն սկսել էին կողոպուտը, նաև աղջիկներին առևանգելն ու անարգելը³³: 1895 թ. հոկտեմբերի 22-ին (հավանաբար ամսաթիվը նշված է հին տոմարով՝ Ա.Բ.) Բալու գավառակի Հավալ (Հաբաբ) գյուղը, որը գավառակի ամենահայաշատ գյուղն էր, շրջապատվում է հայտնի պարագլուխ աշիրեթապետների ու թուրքերի կողմից³⁴: Պատահական չէ, որ հավալցիները դիմում են օրհասական դիմադրության, քանի որ նրանք հայտնի էին իրենց արիասրտությամբ ու պատրաստակամությամբ՝ զենքը ձեռքին պաշտպանելու հայրենի բնակավայրն ու հայրենակիցներին: Շուտով ասպատակիչներին օգնության են գալիս կազմակերպված ուժեր Բալուից: Մինչև երեկո հայերը 30 զոհ են տալիս և ապաստանում Քաղցրահայաց վանքում: Ինքնապաշտպանության կազմակերպիչները գտնում էին, որ պետք է շարունակել պայքարը՝ ապաստանելով վանքի ներսում, քանի որ կային շուրջ 200 երիտասարդներ, որոնք ապահովված էին զենքով: Սակայն Խաչատուր Փափագյան անունով մեկը ժողովրդին կոչ է անում գնալ հարևան գյուղեր և աղերսել քրդերի ու թուրքերի գույթը՝ դրանով իսկ փրկվել: Հաջորդ օրը թուրքերը քանդում են վանքի պատն ու ներխուժում ներս, մեկ ժամվա ընթացքում մոտ 1.500 մարդ՝ մեծամասամբ կին ու երեխա թալանվում են, խոշտանգվում: Մարդկանց մի մասը փախչում է լեռներ³⁵: Ըստ Ֆիլյանի, «Հաբաբ գյուղում, որտեղ մարդիկ իրենց պաշտպանեցին մոտ 6 օր, կառավարական զորքեր բերվեցին՝ օգնելու քրդերին, և միավորված ուժերով գյուղը գրավվեց, հրկիզումից փրկվեց գյուղի 300 տնից միայն 15-ը»³⁶: Մի քանի օր անց կառավարության կողմից ուղարկված հեծյալ ոստիկանները ամբողջ գավառաբնակ հայությանը շարքերով քլեցին զորանոցի պատերի տակ, բաժանեցին կանանց ու տղամարդկանց: Մի խումբ հավալցիներ, փոքր խմբերով որոշ ժամանակ շարունակեցին պայքարը³⁷:

Բալուի Սրին հայաբնակ գյուղի վրա հարձակվեցին շրջակայքի քրդերը. գյուղն ավերվեց, բնակիչների մի մասը փախավ ու ապաստան գտավ շրջակա քրդական գյուղերում: Սրինը մոխրակույտի վերածելուց հետո գիշերով հարձակվեցին Պաղին գյուղի վրա, որը մինչև լույս պաշտպանվեց, սակայն առավոտյան տեսնելով շրջապատող մեծաքանակ ուժերը, հայերը հանձնվեցին: Պաղինը ևս թալանվեց ու հրկիզվեց, 150 տներից մնացին միայն 5-ը, մյուսները՝ հրկիզվեցին: Պղծվեց ու թալանվեց եկեղեցին³⁸: Կոտորածներից հետո, երբ պաղինցիները վերադարձան, գյուղն ավերակների մեջ էր³⁹:

33 Վահան Զախսուրեան, *Հաւաի ըմբոստ արծիւր. Պ. Արամեանի Յոշարեւորից* (Նիւ Եորք, 1950), 10:

34 Նույն տեղում, 9:

35 Զախսուրեան, *Հաւաի ըմբոստ արծիւր*, 12-16:

36 Filian, *Armenia and Her People*, 267.

37 Զախսուրեան, *Հաւաի ըմբոստ արծիւր*, 12-16:

38 «Տեղեկագիր Տիգրանակերտէն», 8 փետրուարի 1896, 2:

39 Պապմովին Պաղնապան, (Պոսթըն, Հայրենիք, 1966), 131-132:

Նշենք, որ Արղանա Մադեն գավառի մեկ այլ բնակավայրում՝ Մադենում, ըստ հեղինակ Գառնիկ Գևորգյանի, կոտորած չի եղել՝ շնորհիվ բարի մյութեսարիֆի. 120 տուն հայերը անվնաս են մնացել: Մադենի մյութեսարիֆի շնորհիվ թեև կոտորածից խուսափեցին նաև Արդնիում, սակայն այստեղ հայերի մի մասն ապաստան գտավ թուրքերի մոտ, մի մասն էլ՝ իսլամացվեց, իսկ նրանց տները թալանվեցին⁴⁰: Սրանք Դիարբեքիի նահանգում եղած եզակի բնակավայրեր էին, որտեղ կոտորածների ալիքը այնքան սարսափելի չի եղել, որքան Դիարբեքիում, Բալուում, Ջերմուկում, այլ բնակավայրերում: Հավելենք սակայն, որ վերոնշյալ բնակավայրերում ավելի մեծ է եղել իսլամացվածների թվաքանակը:

Արղանա Մադեն գավառի Ջերմուկ գավառակում ևս կոտորածները կազմակերպվեցին նոյեմբերի առաջին օրերին: Ջերմուկի թուրքերը վաղուց էին հարմար առիթի սպասում հայերի դեմ թշնամանքը առարկայական դարձնելու համար: Խնդիրն այն է, որ 1890 թ. այստեղ Մութավալլոնց Մահմուտ անունով մի թուրք առևանգում է Խանում անունով մի հայ կնոջ: Հայերը դատարան են դիմում. դատն ընթանում է Պագըր Մադենում: Խանումին վերադարձնում են ընտանիք, սակայն արգելում վերադառնալ Ջերմուկ, իսկ Մահմուտին ու մեղսակիցներին՝ բանտարկում: Թուրքերը անհամբեր սպասում էին վրեժի, ինչն իրագործվեց զանգվածային կոտորածների ժամանակ: Ջերմուկում 600 տուն հայերից սպանվեց 550 անձ՝ գրեթե բոլորը տղամարդիկ⁴¹: Մեկ այլ աղբյուրում ևս հիշատակվում է տվյալ փաստը, որ Ջերմուկում կոտորվել են գրեթե բոլոր տղամարդիկ, հրդեհվել է 150-ից ավել տուն: Ամբողջությամբ քանդվել է Ավվու գյուղը, բնակիչներից քչերն են փրկվել⁴²: “The Boston Daily Globe”-ի 1896 թ. հունվարի 14-ի համարում հրապարակված է նամակ՝ գրված 1895 թ. դեկտեմբերի 8-ին մի ամերիկացու կողմից, որում նշվում է, որ լուրերի համաձայն Ջերմուկ գյուղն ամբողջությամբ այրվել է, բացառությամբ մատուռի հատվածի⁴³: Ցավոք, այստեղ կազմակերպված դիմադրություն չեղավ, իսկ տեղ-տեղ ցրված դիմադրություն ցույց տված մոտ տասնյակ ջերմուկցիներ հերոսաբար նահատակվեցին:

Նույն օրերին էր, որ հարձակումներ ու կոտորածներ տեղի ունեցան նաև Ջերմուկի գավառակի հայաշատ Չնքուշ բնակավայրում: Հայերի վրա հարձակումը սկսեց 1895 թ. նոյեմբերի 4-ին, կրկնվեց նոյեմբերի 8-ին և 14-ին: Չնքուշում հայերի դեմ հարձակվողները քրդերն էին: Առաջին օրը տեղացի թուրքերը առերես չմիջամտեցին հայերի ու քրդերի բախմանը, իսկ հաջորդ օրը, կարծես չեզոք դիրք բռնելով, հանդարտեցրին քրդերին՝ հայերին դրդելով կրոնափոխության⁴⁴: Երկու շաբաթ անց 50 զինվորների ուղեկցությամբ Չնքուշ եկավ Ջերմուկի կայմակամը և տեսնելով, որ հայերն այստեղ մարդկային կորուստ չեն ունեցել, հրամայեց հետ բերել քրդերին

40 Գեորգեան, *Չնքուշապարում*, 64:

41 Պարսամեան, *Յուշարձան Ջերմուկի*, 48-49:

42 Գեորգեան, *Չնքուշապարում*, 64:

43 *The Armenian Genocide: Prelude and Aftermath. As Reported in the U.S. Press. The Boston Daily Globe* (1890-1922), vol. 1, compiled and edited by Rev. Vahan Ohanian and Ara Ketibian (Mekhitarist Publication, 2019), 222.

44 Գեորգեան, *Չնքուշապարում*, 51:

և ջարդ կազմակերպել՝ իր զինվորներին ևս մասնակից դարձնելով դրան: Չնքուշի կոտորածին մասնակցեցին Ջերմուկի, Մադենի, Չնքուշի քրդերը: Մի վկայության համաձայն՝ այստեղ սպանվեց 200-ից ավել հայ, կոտորածը դադարեցվեց միայն Մադենից ժամանած հազարապետի կողմից, որը մի վաշտ զինվորներով եկել էր կարգուկանոն հաստատելու⁴⁵: Ըստ ամերիկացի միսիոներ Բլիսի՝ այստեղ սպանվել էր 880 հայ, մյուսները սրի տակ հարկադրվել էին կրոնափոխ լինել⁴⁶: Բողոքականների դպրոցն ու եկեղեցին, այլ շինություններ հրդեհվեցին թուրքերի կողմից: Ըստ Չնքուշի վերաբերյալ հուշամատյանի հեղինակ Գառնիկ Գևորգյանի՝ սպանվել էր 600 հոգի, թալանվել էին բոլոր տները: Ողջ մնացածները որպես մուսուլման գոյատևում են Չնքուշում մոտ վեց ամիս⁴⁷: Կոտորածի օրերին թալանվել է Չնքուշի Սիրահայաց Ս. Աստվածածին վանքը, կողոպտվել է եկեղեցու սպասքը, արծաթապատ ավետարաններ, ոսկեթել ծածկոցներ, ոսկի, հանդերձանք և այլն⁴⁸: Վանքի վանահայր Մինաս վարդապետի հուշագրության համաձայն՝ 1895 թ. հոկտեմբերի 26-ին (օրը հավանաբար նշված է հին տոմարով՝ Ա.Բ.) երեք հարյուր տնից բաղկացած և նորակերտ հոյակապ եկեղեցի ունեցող Ատիշ գյուղը ևս թալանվել է և ամբողջությամբ հրդեհվել⁴⁹: “The New York Times”-ի 1896 թ. մարտի 6-ի համարում ևս տեղեկություններ կան Չնքուշում ու հարակից բնակավայրերում իրագործված կոտորածի մասին: Մասնավորապես նշված է, որ Չնքուշում քրիստոնյաների 1.000 տներից 100-ը այրվել են, մինչդեռ հարևան Ատիշ գյուղում ավերվել է տների մեծ մասը, բնակիչները հուսահատ վիճակում էին⁵⁰: Ամերիկյան մեկ այլ լրատվամիջոցում՝ “The Boston Daily Globe”-ի 1896 թ. հունվարի 14-ի համարում 1895 թ. դեկտեմբերի 8-ին մի ամերիկացու կողմից հրապարակված նամակում նշվում է, որ Չնքուշում 608 հոգի սպանվել և վիրավորվել է, այրվել է 105 տուն: Կոտորածներից փրկվածները կրոնափոխ են արվել⁵¹: Տվյալների համադրությունը բերում է այն եզրահանգման, որ Չնքուշում կոտորածի օրերին սպանվել է 600-900 հայ՝ հիմնականում տղամարդիկ, ողջ մնացածների մեջ շատ են եղել բռնի կրոնափոխ արվածները: Ցավոք, Չնքուշում ևս չկազմակերպվեց կոտ դիմադրություն, այլ եղան ինքնապաշտպանության մեկ-երկու դրվագներ:

Ինչ վերաբերում է քրիստոնյաների բազմազգ կազմ ունեցող Մարդին գավառին, ապա այստեղ ևս կոտորածների գոհ դարձան բազմաթիվ հայեր և այլ քրիստոնյաներ: 1895 թ. նոյեմբերի 25-ով թվագրված Մարդինից գրված մի նամակում՝ ներկայացվում են շրջակա բնակավայրերում հարձակումների ու թալանի մանրամասներ: Նշվում է, որ դեպքերը սկսել են նոյեմբերի 1-ին Դիարբեքիից, այնուհետ, երեկոյան քրդերը Սասունի մոտ գտնվող Թնիկայից հարձակվել են Քուրթուրուլի վրա (խոսքը

45 Պարսամեան, *Յուշարձան Ջերմուկի*, 61-62:

46 Bliss, *Turkey and the Armenian Atrocities*, 483.

47 Գեորգեան, *Չնքուշապարում*, 51:

48 Նույն տեղում, 54-55:

49 Նույն տեղում, 56:

50 *The New York Times (1890-1914)*, 452.

51 *The Boston Daily Globe (1890-1922)*, 222.

հավանաբար Դիարբեքիրի գավառակի բնակավայրի մասին է): Քրիստոնյաների 60 տուն թալանվել ու հրդեհվել է: Շաբաթ կեսօրին՝ նոյեմբերի 2-ին, առաջին հարձակումն է եղել Քարորաշ գյուղի ուղղությամբ: Երեկոյան հարձակումը կրկնվել է. սպանվել է 70 գյուղացի, 100 տուն հրկիզվել: Քաբեքյոն 6 ժամ պաշտպանվել է, ինչից հետո թալանվել է 150 տուն: Այս երեք գյուղերում ապրում էին մեծամասամբ ասորիներ ու հայ բողոքականներ: Սպանվել է նաև բողոքական 3 հովիվ ու մեկ քարոզիչ⁵²: Նոյեմբերի 5-ին 90 ասորի և 60 հայ բողոքական ընտանիք ունեցող Քուլեթ գյուղը, որը գտնվում էր Մարդինի մոտ, ենթարկվել է հարձակման, բայց կայմականը արաբ ցեղախմբի անդամների հետ պաշտպանել է գյուղը: Գոյի գյուղը հարձակման է ենթարկվել նոյեմբերի 7-ին քրդերի կողմից: Ժողովուրդը հավաքվել է եկեղեցում, որը շրջափակվել է: Օգնության եկած զորքերի միջոցով ժողովուրդն ապաստանել է Մարդինում⁵³:

Մարդինից 5 ժամ հեռավորության վրա դեպի արևմուտք կաթոլիկ հայերի քաղաք Թել Արմենը ևս ենթարկվեց հարձակման, թալանվեց ու հրկիզվեց նոյեմբերի 6-7-ը: Կողոպտվել ու հրդեհվել են նաև Աբրահամոյա, Ջոելի, Բենտբել գյուղերը: Այս և այլ գյուղերից մոտ 3.000 փախստականներ ապաստանել էին Մարդինում⁵⁴:

Այսպես, Մարդինի շուրջը գտնվող գյուղերի հետ հաշվեհարդար տեսնելուց հետո, նպատակ կար գրավել Մարդինը, որի բնակչությունը պատրաստվում էր դիմադրության: Նոյեմբերի 9-ին և 10-ին քրդերը երեք հարձակում կազմակերպեցին Մարդինի վրա, սակայն անհաջող⁵⁵: Այդուհետ քրդերի կողմից շրջապատվեց Միդյաթ գյուղաքաղաքը, որն ուներ 1.000 տուն ասորի և հայ բողոքական բնակիչներ: Քրդերը, սակայն, չկարողացան մտնել գյուղ: Կողոպտվեցին Ռեդվին ու Թիլ բնակավայրերը⁵⁶: Առաջին երկու օրերի կոտորածից ու ավարառությունից հետո քաղաքի թուրքերը դրսից եկող քրդերի համար դռները փակեցին, քանի որ վերջիններս սպասվածից ավել էին հավաքվել քաղաքում: Այդուհետ առանձին խմբապետների հանձնարարվեց հարձակվել շրջակա բնակավայրերի վրա: Նշենք նաև, որ Մարդինի բնակավայրերից շատերում հիմնական հարձակվողները քրդական ուժերն էին, իսկ տեղի թուրքերը շատ դեպքերում, գոնե սկզբնական հարձակումների ընթացքում, աջակցում էին քրիստոնյա բնակչությանը: Երբ քրդերը հասկացան, որ կառավարությունը և քաղաքը միավորված են այստեղ՝ պաշտպանության գործում, իրենց ուժերն ուղղեցին՝ գրավելու Նիզիքինը (Մծբին) և դրա ճանապարհին գտնվող շուրջ 20 քրիստոնյա գյուղեր: Դրանցից շատերը հրկիզվեցին: Միդիաթը Մարդինի նման դիմադրեց: Հետևանքն այն էր, որ այստեղ հավաքվեց մոտ 3.500 գաղթական⁵⁷: Բենաբելի գյուղացիները ևս լեռներում

52 Frederik Greene, *Armenian Massacres or the Sword of Mohammed* (Philadelphia: International Publishing Co., 1896), 276.

53 Նույն տեղում:

54 *The New York Times* (1890-1914), 358-359.

55 Bliss, *Turkey and the Armenian Atrocities*, 475.

56 *The New York Times* (1890-1914), 358-359.

57 Bliss, *Turkey and the Armenian Atrocities*, 476.

երկու օր դիմադրեցին քրդերին մինչև զորքերը հասան և 500 հոգու տեղափոխեցին Մարդին⁵⁸։ Խալաթ էլ Մարաթ ասորական գյուղի բնակչությունը իրենց ունեցածով ապաստանեցին Դերե Զաֆրան վանքում, որը ասորի հակորիկյան պատրիարքի նստավայրն էր։ Հաջորդ օրը քրդերը գրավեցին գյուղը, շրջապատեցին եկեղեցին, տարան գյուղացիների ունեցվածքը, նույնիսկ տների դռներն ու պատուհանները։ Թուրքական կառավարությունը 100 զինվոր ուղարկեց՝ պաշտպանելու վանքը և գյուղացիներին⁵⁹։ Ուշագրավ փաստ է, որ Մարդինի գավառը, որն առանձնանում էր ասորիների մեծ թվաքանակով, հարձակման ենթարկվեց հիմնականում քրդական ուժերի կողմից, ավելին՝ մի շարք բնակավայրերում թուրքական իշխանությունները սատար կանգնեցին ասորական բնակչությանը, նաև նրանց հարևանությամբ ապրող այլ քրիստոնյաների։

Համիդյան կոտորածների հետևանքները Դիարբեքիրի նահանգում

Կոտորածների ընթացքում նահանգի տարածքում սպանվածների ընդհանուր թվաքանակը հաշվարկելը բարդ է, քանի որ մանրամասն տվյալները բացակայում են, ավելին, գյուղերում տեղի ունեցած կոտորածների վերաբերյալ գրեթե տվյալներ չկան։ Դեղին գրքում ներկայացված է 1896 թ. փետրվարով թվագրվող զոհերի և կորուստների ընդհանուր աղյուսակ⁶⁰, որի համաձայն՝ թալանված տների քանակը 5.400 էր, խանութների թիվը՝ 1.430։ Սպանվել էր 5.720 քրիստոնյա, 500 մուսուլման, 7.500 մարդ բռնի իսլամ էր ընդունել, 41.500 անձ հայտնվել էր աղքատության մեջ⁶¹։ Կարծում ենք, որ այս տվյալները ամբողջովին չեն արտացոլում իրավիճակը, քանի որ միայն Դիարբեքիր քաղաքում զոհերի թիվը հաշվվում էր մինչև 5.000, Բալուում՝ շուրջ 2.000, մեծ թվով հայեր էին սպանվել նաև Դիարբեքիրի գյուղերում, Արդանա Մադենի գավառի բնակավայրերում, բազմաթիվ քրիստոնյաներ՝ Մարդինի գավառում։ Ուստի նահանգի տարածքում արձանագրվող զոհերի թվաքանակը հաշվարկել ընդամենը 5.720 սխալ է. սպանվածների թվաքանակը նահանգի տարածքում անհամեմատ մեծ էր։ Թերևս, սա կոտորածների վերաբերյալ պաշտոնական վիճակագրություն էր, մինչդեռ իրականությունն ավելի սարսափելի էր։ Ըստ Մեյրիեի՝ միայն Դիարբեքիրի սանջակի 119 գյուղեր, որոնք ունեին 6.000 տուն բնակչություն՝ մեծամասամբ հայեր, թալանվել և հրկիզվել էին։ Այս բնակավայրերում սպանված կամ անհետացած էր համարվում 30.000 քրիստոնյա։ Անհաշվելի էր այն կանանց ու աղջիկների թվաքանակը, որոնք առևանգվել էին (միայն քաղաքում առևանգվել էր 50 կին ու աղջիկ)⁶²։ Սպանվածների գրեթե նույն թվաքանակն է շրջանառվում այս անգամ նահանգի

58 Greene, *Armenian Massacres*, 276.

59 Նույն տեղում։

60 Աղյուսակում Դիարբեքիրի նահանգի բնակչությունը հաշվվում էր 472.000, որից քրիստոնյա՝ 133.600-ը։

61 “Армянский вопрос,” 124.

62 Նույն տեղում, 112։

մասշտաբով հայկական մի աղբյուրում, որում մասնավորապես գրվում է, որ «անձի վնասը նահանգիս մեջ 25.000-է վար չէ կարելի հաւատալ. Բայց մինչ դարուն այս ընթացքով, նոյնչափ ալ զանազան ձևերով և ցաւերով կը մեռնին»⁶³: Կարծում ենք, նոյնիսկ այս թվերը չեն կարող ամբողջությամբ արտացոլել կոտորածների իրական հետևանքները, մասնավորապես որ դրանք չսահմանափակվեցին միայն կոտորածի ընթացքում սպանվածների թվաքանակով:

Կոտորածների հետևանքները, ցավոք, ավելի խորն էին և երկարատև ժամանակ էր պահանջվում դրանք հաղթահարելու ու կրկին բնականոն կյանքի անցնելու համար: Կոտորածներից հետո ամբողջ Արևմտյան Հայաստանը, այդ թվում և կոտորածներից մեծապես տուժած Դիարբեքիի նահանգը լի էր կարիքավորներով, վիրավոր, անօթևան, առանց գոյության որևէ միջոցի մնացած մարդկանցով: Շուրջըրդըրը ավերված ու հրկիզված գյուղեր էին, որտեղ յուրաքանչյուր տուն թալանված էր և ուներ մարդկային կորուստ: Ավելին, այն թշնամանքի մթնոլորտը, որն ուղղված էր քրիստոնյա և, առաջին հերթին, հայ բնակչության դեմ, դեռևս երկար ժամանակ չէր փոխվելու: Կոտորածներից անմիջապես հետո իշխանությունները, ձգտելով բարդել տեղի ունեցածի մեղքը քրիստոնյաների վրա, սկսեցին բանտարկել քրիստոնյաներին, մեղադրել ապստամբելու մեջ, նրանց տանջամահ անել՝ ստիպելով մյուսների վրա գրպարտանք գրել: Իշխանությունները հասան նրան, որ երբ հայերի «եպիսկոպոսը»⁶⁴ հրաժարվեց ստորագրել թղթերը, որտեղ իբր հաստատվում էր յուրայինների «մեղավորությունը», հայ բնակչությանը գրկեցին այն փոքր օգնությունից, որը տրվում էր անօթևան և գոյատևելու որևէ միջոցից զրկված մարդկանց»⁶⁵:

Կոտորածներին վերաբերող ուշագրավ վիճակագրություն կա “The New York Times”-ի 1896 թ. փետրվարի 16-ի համարում, որը պատրաստված է մի մուսուլման պաշտոնյայի կողմից: Բնօրինակը եղել է թուրքերեն՝ կնքված պաշտոնյայի կողմից: Փաստաթղթի համաձայն՝ Բալուում և իր գյուղերում կար 11.625 կարիքավոր, մուսուլմանների հետ բռնի ամուսնացածների թիվը 427 էր, քանդված կամ հրկիզված եկեղեցիներ՝ 16, բռնությունների դեպքեր՝ 1.780, բռնությամբ իսլամացվածներ՝ 1.540 հոգի, հրկիզված շիսություններ՝ 2.900, վիրավորներ՝ 990 հոգի, վախից մահացածներ՝ 112 հոգի, մահացածներ լեռներում ու ձորերում՝ 470 հոգի, սովից ու ցրտից մահացածներ՝ 795, սպանված ուսուցիչներ ու քահանաներ՝ 11, հրկիզվածներ՝ 245, սպանվածներ՝ 4.800, ընդհանուր սպանվածներ ու մահացածներ՝ 6.433⁶⁶: Ստացվում է, որ կոտորածի ընթացքում սպանվածների թվաքանակը տարբերվում է ընդհանուր մարդկային կորուստների թվաքանակից, քանի որ կոտորածներից հետո ևս բազմաթիվ մարդիկ էին մահանում ստացված վերքերից, սովից, հիվանդություններից, վախից, որոնք կոտորածների անմիջական հետևանքն էին: Բալուի գյուղերի հայ բնակչության անմիջապես վիճակի մասին է գրում Ավետիք Արասխանյանը. «Հայերը այդտեղ կենդանի են

63 «Տեղեկագիր Տիգրանակերտէն», 15 փետրուարի 1896, 2:

64 Խոսքը, թերևս, Առաջնորդական տեղապահ Տեր Եզեկիել վարդապետի մասին է:

65 “Армянский вопрос,” 112.

66 *The New York Times* (1890-1914), 430-431.

մնացել միայն եվրոպական նպաստող ֆոնդերի շնորհիւ, մի գիւղում, որը բաղկացած էր 200 տնից, 170 հիւանդ կար, մի այլ գիւղում 280 տնից՝ 250 հիւանդ, կոտորածի ժամանակ մեռել են 400 հոգի, մարդիկ հիւանդ են, բայց մեռնում են գլխաւորապէս քաղցից»⁶⁷: Տվյալ դեպքում տեղին է Բլիսի միտքը, որ նման իրավիճակը խոսում է իշխանությունների իրական նպատակի մասին՝ բնակչությանը պահելու չքավոր վիճակում՝ հարկադրելով իսկամ ընդունել⁶⁸:

Նույն կերպ էր նաև մյուս բնակավայրերում, որտեղ կոտորածները մեծ ծավալներ էին ունեցել: Դիարբեքիրում վիճակը նույնքան տագնապալի էր, քանի որ այստեղ էին «կոտակվել շրջակա բնակավայրերից գաղթականներ, ինչի հետևանքը մարդկանց գերբնակավածությունն էր և մեծ աղետը»⁶⁹: Դիարբեքիրում կոտորածների փրկվածների անմխիթար վիճակի մասին է խոսվում նաև անգլիական դիվանագիտական փաստաթղթերում, մասնավորապէս, նշվում է 30.000 հայ կարոտյալների մասին, որոնց, եթե չօգնել, կմեռնեն քաղցից, նշվում է, որ Դիարբեքիրի շրջանի համար «հարկաւոր է 6.000 ֆունտ ստերլինգ (60.000 ռ.), Մարդինի համար 2.200 ֆունտ, Սդերդի համար (Բիթլիսի նահանգ) 3.000 ֆունտ, ընդամենը 11.200 ֆունտ (մօտ 110.000 ռ.)»⁷⁰: Ավելին, հյուպատոս Հոլուարդի թարգմանը տեղեկություններ է փոխանցել միսիոներներ Հարիսներին այն մասին, որ «Դիարբեքիրի ամբողջ բնակչությունը կարտագաղթի, եթե հնարավոր լինի, հակառակ դեպքում նրանք հաջորդ ձմեռ կմահանան սովից»⁷¹:

Նման մտահոգությունները տեղին էին, քանի որ փաստ է, որ կոտորածներից հետո տարածաշրջանի բնակիչների մեջ գաղթելու միտումներն ավելի ակտիվացան: Նախ, խոսքն ավելի խոշոր, ավելի ապահով թվացող բնակավայր տեղափոխվելու մասին էր: Բազմաթիվ էին դեպքերը, երբ դեռ կոտորածների ժամանակ գյուղերից փախած բնակչությունը ապաստան էր գտնում մոտակա քաղաքում՝ տվյալ դեպքում՝ Բալուում, Դիարբեքիրում, Մարդինում և այլն: Ընդ որում, կային մարդիկ, որոնք կոտորածներից ամիսներ անց վախենում էին վերադառնալ իրենց բնակավայրերը և, պատահական չէ, որ նրանց մի մասը այդուհետ հաստատվեց հենց տվյալ քաղաքում: Այս առումով, քաղաքների հայ բնակչության թվաքանակը կարծես չէր նվազում: Այլ էր վիճակը գյուղական բնակավայրերում. շատերը հեռանում էին իրենց բնակավայրերից՝ այլ վայրերում կյանքի ու գույքի ապահովություն փնտրելով: Հայերի մի մասն էլ գաղթում էր ավելի հեռավոր բնակավայրեր: Կոտորածներից հետո գաղթականությունը նոր ծավալներ սկսեց ստանալ, ընդ որում շատ էին նաև ընտանիքներով մեկնողները: Գաղթում էին Երուսաղեմ գնալու անցագրերով, Յաֆֆայում նստում ֆրանսիական շոգենավ՝ անցնելու ԱՄՆ: Ոմանք մնում էին Բեյրութում, Կիպրոսում, Եգիպտոսում⁷²:

67 Մուրճ (Թիֆլիս), փետրվար-մարտ 1897, 350:

68 Bliss, *Turkey and the Armenian Atrocities*, 484.

69 *Report: America's Relief Expedition to Asia Minor under the Red Cross* (Washington, 1896), 86.

70 Մուրճ, փետրվար-մարտ 1897, 354:

71 Harris and Harris, *Letters from the Scenes*, 102.

72 Մկունդ, *Ամիրայի արձագանգներու վկայականում*, 269-270:

Կոտորածներից և հատկապես 1899 թ. ձերբակալություններից⁷³ հետո Չնքուշից ևս ակտիվացան գաղթի տեմպերը: Բուն Չնքուշից մոտ 400 տուն հայ էր գաղթել, իսկ նախկինում բարգավաճ գուտ հայաբնակ Ատիշ գյուղը դարձել էր գրեթե անմարդաբնակ, հայերը հեռացել էին՝ իրենց արտերն ու այգիները, կալվածքները թողնելով թուրքերին: Ինչ վերաբերում է մնացողներին, ապա նրանք հարկադրաբար կիսում էին իրենց աշխատածը թուրքերի ու քրդերի հետ՝ ստանալու նրանց պաշտպանությունը⁷⁴:

Կոտորածների մեկ այլ կարևոր հետևանք էր որբացած երեխաների խնամքի խնդիրը, որը առաջնային լուծում էր պահանջում: Հիմնականում այս հարցը դարձավ միսիոներական կազմակերպությունների հոգածության առարկա, և տարբեր բնակավայրերում բազմահազար որբերը ապաստան գտան օտար որբանոցներում: Սակայն այստեղ ևս կային վտանգներ. Գառնիկ Գևորգյանը մի շեշտադրում է անում՝ կապված արդեն կոտորածի ընթացքում որբացած երեխաների ճակատագրի հետ: Հեղինակը գրում է, որ մասնավորապես գերմանական որբանոցում հայտնված որբերը դաստիարակվում էին որպես հայության համար օտար մարդիկ և ուժացվում էին: Որպես օրինակ, հեղինակը բերում է 1895 թ. սպանված Գարանանեայան եղբայրների յոթ որբերի մասին, որոնք տեղափոխվում են գերմանական որբանոցի հետ Երուսաղեմ, և նրանցից մեկն է միայն հետագայում վերադարձել հայկական ինքնությանը⁷⁵: Սրանք խնդիրներ էին, որ ժամանակի հեռավորությունից ավելի են կարևորվում, սակայն տվյալ իրավիճակում առաջնայինը այդ երեխաների ու ընդհանրապես անօթևան ու կարիքավոր մարդկանց տարրական պայմանների մասին հոգալն էր:

Նահանգի առումով հսկայական էին նաև նյութական կորուստները: Ըստ Մեյրիեի, միայն Դիարբեքի քաղաքում թալանվել էր ընդհանուր առմամբ 1.701 տուն (փաստաթղթում վնասները ներկայացված են ըստ տարբեր հարանվանությունների՝ բողոքականներ, առաքելադավան հայեր, հայ կաթոլիկներ, հակոբիկյան ասորիներ և այլն), որից 1.500 տունը պատկանում էր առաքելադավան հայերին, 36 տունը՝ կաթոլիկ հայերին: Նաև թալանվել ու հրկիզվել էր ընդհանուր առմամբ 2.448 խանութ, որից 2.000-ը պատկանում էր առաքելադավան հայերին, 65-ը՝ կաթոլիկ հայերին⁷⁶: Բարդ խնդիր է հաշվարկել նաև նահանգի առումով հայության ունեցած նյութական կորուստները, քանի որ կոտորածների ընթացքում թալանվել էին բազմաթիվ տներ, խանութներ, եկեղեցիներ ու վանքեր, հրկիզվել դրանցից շատերը:

73 Խոսքը սարկավագ Մովսես Տեր Խաչիկյանի զրպարտությամբ շուրջ 300 անձանց ձերբակալության և նրանցից 45-ի՝ Տիգրանակերտում երեք տարվա բանտարկության դատապարտման փաստի մասին է՝ որպես «հեղափոխականների»:

74 Գեորգեան, *Չնքուշապարտում*, 76:

75 Նույն տեղում, 66:

76 “Армянский вопрос,” 111.

Բռնի կրոնափոխություն

Համիդյան կոտորածների բաղկացուցիչ տարրերից էր բռնի իսլամացման քաղաքականությունը, ինչը կիրառվում էր կոտորածներին զուգահեռ և մեծ չափերի հասավ նաև Դիարբեքիրի նահանգում: Կոտորածների ընթացքում հայերին իսլամացման պարտադրանքի վերաբերյալ տվյալներ է ներկայացրել Մուշում անգլիական փոխհյուպատոսը: Նա 1895 թ. դեկտեմբերին գրում է, որ Դիարբեքիրի մոտակայքի գյուղական բնակչության մեծամասնությունը մահվան սպառնալիքի տակ իսլամ է ընդունել⁷⁷: Ընդ որում, եթե Խարբեթում իսլամացման ընթացքը դադարեց կոտորածներին զուգահեռ և կոտորածների տագնապը վերանալուց հետո կրոնափոխ եղածները ամիսների ընթացքում վերադարձան քրիստոնեությանը, ապա Դիարբեքիրում այս գործընթացը չդադարեց և բավական երկար ժամանակ, հատկապես գյուղական բնակավայրերում, կրոնափոխ եղածներին արգելվում էր վերադառնալ հայությանը: Կրոնափոխության մեխանիզմին այստեղ ավելի արմատապես էին վերաբերում՝ բացառելու համար ամերես կրոնափոխության հնարավորությունը: Դեռևս 1895 թ. նոյեմբերի 10-ին Դիարբեքիրի նահանգապետ Էնիս փաշան գեկուցում է, որ «որոշ շրջաններում հայերի ամբողջ գյուղեր կրոնափոխ են եղել, ինչի պատճառով կազաների (գավառակ) ղեկավարները հրահանգների են սպասում: Քանի որ այս կրոնափոխությունները շատ համոզիչ չեն, ես խնդրում եմ կատարել հանձնարարականները»⁷⁸: Նշենք նաև, որ հետագայում ևս տեղական իշխանությունները ամեն կերպ փորձում էին խոչընդոտել հայերի վերադարձին քրիստոնեությանը: Հատկապես նման վարքագիծ դրսևորվեց առևանգված կանանց ու աղջիկներին վերադարձնելու փորձերի դեպքում: Այս խնդիրն ավելի տագնապալի էր, քանի որ իշխանությունները դիմում էին ամեն սանձարձակ ու վիրավորական քայլի՝ խուսափելով թույլ տալ հայ կանանց և աղջիկներին վերադառնալ հարազատների մոտ: Մասնավորապես, «Էնիս փաշան՝ Դիարբեքիրի վալին, որակում է կոտորածների ժամանակ մուսուլմանների կողմից առևանգված և բռնությամբ իսլամ ընդունած հայ կանանց որպես «հայ կանայք, ովքեր անկարգությունների ժամանակ ցրվել են այստեղ ու այնտեղ»⁷⁹: Սրանով իսկ իշխանությունները փորձում էին սքողել հայ կանանց ու աղջիկների առևանգված լինելու փաստը: Առևանգված կանանց ու աղջիկներին վերադարձնելու ուղղությամբ մեծ ջանքեր է գործադրում ֆրանսիացի փոխհյուպատոսը: Մեյրիեն գեկուցում է, որ առևանգված զոհերի վիճակը շատ ցավալի է, որ նրանց սպառնում են ոչ միայն առևանգողները, այլ նաև այլ մուսուլմաններ: Փոխհյուպատոսը ուղարկում է մի մուսուլմանի ու երկու քրիստոնյայի Դիարբեքիրի շրջակա բնակավայրեր՝ փրկելու զոհերին, բայց անհաջող: Հյուպատոսը տվել էր

77 Նույն տեղում, 119:

78 Selim Deringil, “The Armenian Question is Finally Closed”: Mass Conversions of Armenians in Anatolia during the Hamidian Massacres of 1895-1897,” *Comparative Studies in Society and History* 51, no. 2 (2009): 352.

79 Նույն տեղում, 350:

մոտ 100 հոգու անուն, սակայն ուղարկված մարդիկ վերադարձան միայն մեկ կնոջ և վերջինիս դստեր հետ: Պատվիրակները վատահ էին, որ քողերը թաքցնում են գոհերին և երբեմն տեղափոխում գյուղից գյուղ⁸⁰: Առևանգված և բռնի կրոնափոխ արվածների թվաքանակը մեծ էր նաև Սլիվանի գավառակում: Դիարբեքիի բրիտանական փոխհյուպատոս Մեսիլ Հոլուարդը 1896 թ. մարտի 17-ի գեկույցում նշում է, որ Սլիվանի տարածքում 7.000 հայեր բռնի իսլամացվել են և մինչև 500 կին ու աղջիկ առևանգվել են: Բալուում, ըստ փոխհյուպատոսի, կրոնափոխ են արվել 3.000, Սևերեկում և շրջակա գյուղերում՝ 2.500 հոգի: Ամբողջ նահանգի համար Հոլուարդը հաշվում է, որ շուրջ 25.000-ը իսլամացվել են⁸¹: Կրոնափոխությունից խուսափելու համար շատ կանայք ինքնասպան են եղել: Բողոքական քարոզիչ Ֆիլյանը գրում է նաև տղամարդկանց իսլամացման փաստի մասին, մասնավորապես, Բալուում. «այն հայ պատանիները, ովքեր բռնությամբ իսլամ էին ընդունել, ստիպված էին ամուսնանալ թուրք կանանց հետ՝ ապացուցելու իրենց արարքի անկեղծ լինելը»⁸²: Ավելին, շատ վայրերում եկեղեցիները վերածվել էին մզկիթի, որտեղ հայ կանանց ու ծերերին իսլամ էին ուսուցանում մուսուլման քարոզիչները⁸³: Գերմանացի հասարակական գործիչ, արևելագետ Յոհաննես Լեփսիուսը ևս գրում է, որ բռնի կրոնափոխ արվածների թիվը շատ մեծ է, գյուղերի թիվն անցնում է 100-ից. Բալուի շրջանում՝ 48 գյուղ, Սլիվանի և 3 այլ շրջաններում՝ 105, Դիարբեքիում՝ 106 գյուղեր են: Լեփսիուսի տեղեկությունների համաձայն՝ ամբողջ Դիարբեքիի նահանգում միայն մի եկեղեցի՝ Ս. Սարգիսն է, որ ծառայում է իր ուղղակի նշանակությամբ⁸⁴: Լեփսիուսը հավելում է, որ ամբողջ վիլայեթում առաքելադավան հայերի գյուղերի վերապրող բնակիչները, նաև մի հունական գյուղի բնակիչներ բռնի կրոնափոխ են արվել⁸⁵: Իհարկե, ասել, որ վերապրող բոլոր հայերը կրոնափոխ էին արվել, սխալ է, սակայն փաստերը, որ կրոնափոխ արվածների թվաքանակը Դիարբեքիի նահանգում մեծ էր, ակնհայտ է: Կրոնափոխության մեծ ծավալների վերաբերյալ եղած բողոքները, խոսակցությունները որոշակի անհանգստություն էին պատճառում իշխանություններին, հետևաբար որոշ կառավարական ծառայողներ են ուղարկվում Խարբեքիի ու Դիարբեքիի նահանգներ՝ այցելելու նոր կրոնափոխ եղած գյուղերը և ստիպելու կրոնափոխ եղածներին ոչ մի դեպքում չխոստովանել բռնի իսլամ ընդունելու փաստը⁸⁶: Կոտորածներից միայն մի քանի ամիս անց հնարավոր եղավ իսլամացված հայերի մեծ մասին վերադառնալ իրենց ինքնությանը, վերանորոգել եկեղեցիներն ու մատուռները, ծեսեր կազմակերպել:

80 Նույն տեղում, 362:

81 Vahagn Dadrian, *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus* (Providence, RI & Oxford: Berghahn Books, 1995), 156.

82 Filian, *Armenia and Her People*, 267.

83 Նույն տեղում, 268:

84 Johannes Lepsius, *Armenia and Europe* (London: Hodder & Stoughton, 1897), 37.

85 Նույն տեղում, 12:

86 Նույն տեղում, 65:

Համիդյան կոտորածների ընթացքում մեծ հարված հասցվեց հայկական եկեղեցիներին, վանքերին, բազմաթիվ հոգևորականներ տանջամահ արվեցին, նաև երկար ժամանակ որևէ եկեղեցական արարողություն չէր կատարվում: Թալանվել ու պղծվել էր Դիարբեքիրի Ս. Սարգիս եկեղեցին, քահանան՝ Տեր Հարությունը, սպանվել ու մաշկահան էր արվել: Սադի գյուղի Ս. Խաչ եկեղեցին և Ալիբունարի Ս. Աստվածածին եկեղեցիները թալանվել ու հրկիզվել էին, Ալիբունարի քահանան սպանվել էր: Արդանայի եկեղեցին կոտորածից հետո վերածվեց մզկիթի, քահանան սպանվեց: Թալանվել ու մզկիթի էին վերածվել Բալուի եկեղեցիները⁸⁷:

Եզրակացություններ

Դեպքերի նկարագրությունը վկայում է այն մասին, որ համիդյան կոտորածները համակարգված էին և ծրագրված: Մասնավորապես, Դիարբեքիրի նահանգում կազմակերպված կոտորածների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ, նախ, կոտորածները այս նահանգի տարբեր բնակավայրերում սկսեցին միաժամանակ, երկրորդ, իշխանությունները պլանավորել էին հայերին մեղադրել սադրանքի մեջ, ապա սկսել կոտորածը: Ծրագրված էր նաև սպանել նախ տղամարդկանց, իսկ կանանց՝ կրոնափոխ անել: Կոտորածների պետական ուղղորդում ունենալու մասին է փաստում նաև այն հանգամանքը, որ կոտորածների ալիքն ընդգրկեց ամբողջ Արևմտյան Հայաստանը: Նաև հատկանշական է, որ կոտորածների հիմնական թիրախում հայ բնակչությունն էր: Այս մասին է հավաստում նաև Ֆրեդերիկ Գրինը, ով ուշադրություն է հրավիրում այն փաստի վրա, որ ոչ մի հունաբնակ գյուղ հարձակման չի ենթարկվել, թեև դրանք բազմաթիվ էին Տրապիզոնի, Կեսարիայի, Մարզվանի շրջակայքում: Ավելին, Դիարբեքիրում կոտորածն ու կողոպուտը դադարեց հանկարծակի, ինչպես և սկսել էր, և Գրինը հարց է տալիս, թե արդյոք դա կապ ունի այն հանգամանքի հետ, որ ֆրանսիական դեսպանը Բարձր Դռանը դիմեց և սպառնաց, որ եթե տվյալ քաղաքում ֆրանսիական հյուպատոսարանը որևէ վնաս կրի, ապա ֆրանսիական նավատորմը կպահի⁸⁸ Ալեքսանդրետտան⁸⁸: Մյուս կողմից, բավական հետաքրքրական անցքեր եղան Դիարբեքիրի նահանգի հիմնականում ասորիներով, քաղդեացիներով, այլ քրիստոնյաներով բնակեցված բնակավայրերում: Գրինը եզրակացնում է, որ եթե թուրքական կառավարությունը կարողացավ պաշտպանել Մարդինն ու Մոսուլը և Դիարբեքիրի ֆրանսիական հյուպատոսարանը և հետ քշել քրդերին Սեբաստիայից, ապա մեծագույն անհեթեթություն է ասել, որ այն ոչինչ չկարողացավ անել Խարբերդում, Բիթլիսում և Էրզրումում⁸⁹:

Ամփոփելով ասվածը՝ նշենք, որ Դիարբեքիրի նահանգում, ինչպես Արևմտյան Հայաստանի մյուս նահանգներում, հայերի 1895 թ. զանգվածային կոտորածները

87 Lepsius, *Armenia and Europe*, 275-276.

88 Greene, *Armenian Massacres*, 305.

89 Նույն տեղում:

կրում էին կազմակերպված բնույթ, ուղղորդված էին իշխանությունների կողմից և դրանց իրագործմանը մասնակցում էին ինչպես շարքային մուսուլման քաղաքացիները, այնպես էլ զորքը, ոստիկանները: Կոտորածներին այս նահանգում զոհ գնացին տասնյակ հազարավոր հայեր, նաև՝ այլ քրիստոնյաներ: Ուշագրավ է այն փաստը, որ որոշ բնակավայրերում, որտեղ ապրում էին ավելի մեծ թվով ասորիներ, կաթոլիկներ ու բողոքականներ, հարձակվողները հիմնականում քրդական ուժերն էին, իսկ ոստիկանությունն ու զորքերը որոշ դեպքերում մասնակցում էին քրդական հարձակումներից քրիստոնյաների պաշտպանությանը: Կարելի է փաստել նաև, որ կոտորածներն ուղղված էին նախևառաջ հայ բնակչության դեմ, իսկ այլ քրիստոնյաներ տուժեցին, քանի որ կոտորածների ընթացքում երբեմն դժվար էր հստակեցնել քրիստոնյաների էթնիկ պատկանելիությունը, նաև դյուրին չէր հանդարտեցնել ավերի ու թալանի ելած քրդական ուժերին: Ավելին, այդ ուժերին իշխանություններն ուղղորդեցին և օգտագործեցին կայսրության տարածքում քրիստոնյաների և նախևառաջ հայերի ոչնչացման գործում նաև 1915-1923 թթ. ընթացքում:

Կոտորածների հետևանքները հսկայական էին: Թալանվել, հրկիզվել էին հարյուրավոր բնակավայրեր, ամենուր սով էր ու հիվանդություններ: Նահանգի տարածքում մեծաթիվ էին նաև բռնությամբ կրոնափոխ արված հայերը, որոշ աղբյուրների տվյալներով նրանց թվաքանակը հասնում էր մի քանի տասնյակ հազարի: Կոտորածներից հետո արագացան արտագաղթի տեմպերը:

Arpine R. Bablunyan
PhD in history

THE ARMENIAN POPULATION OF THE DIARBKIR PROVINCE OF WESTERN ARMENIA DURING HAMIDIAN MASSACRES

SUMMARY

Key words: Western Armenia, Diarbekir, Tigranakert, Amid, Balu, Severeke, Arghana Maden, Islamization by force, massacres of Armenians.

In the province of Diarbekir, as in other provinces of Western Armenia, the massacres of Armenians in 1895 were organized by the authorities and carried out by ordinary Muslim citizens as well as by the army and police. In this province, as well as in others, tens of thousands of Armenians were killed, as were hundreds of other Christians. It can also be assumed that the massacres were aimed primarily at the Armenian population, while other Christians suffered, as it was sometimes difficult to verify their ethnicity. It was not easy to stop the Kurds during the massacres. It is noteworthy that in some localities where Assyrians, Catholics and Protestants lived in greater numbers, the attackers were mainly Kurds, and the police and troops took part in the defense of population.

The consequences of the massacres were not limited to the number of people who were killed: thousands of people died after they ended due to illness, stress, and starvation. According to some sources, several tens of thousands of Armenians, especially women, were forcibly Islamized in the province during the massacres.

It is impossible, unfortunately, to calculate the material losses of Armenians in the province, since a thousand houses, shops, churches and monasteries were all looted and many of them were set on fire.

After the massacres, the tendency for Armenians to migrate intensified.

Արփե Ք. Բաբլումյան
кандидат исторических наук

АРМЯНСКОЕ НАСЕЛЕНИЕ ПРОВИНЦИИ ДИАРБЕКИР ЗАПАДНОЙ АРМЕНИИ В ГОДЫ ГАМИДОВСКИХ ПОГРОМОВ

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Западная Армения, Диарбекир, Тигранакерт, Амид, Балу, Северек, Аргана Маден, насильственная исламизация, истребления армян.

В провинции Диарбекир, как и в других провинциях Западной Армении, массовые истребления армян 1895 года были организованы властями и осуществлялись как рядовыми мусульманами, так и армией и полицией. В этой провинции, как и в других, были убиты десятки тысяч армян, также и сотни других христиан. Можно также предположить, что массовые убийства были направлены в первую очередь на армянское население, а другие христиане пострадали, поскольку во время массовых убийств иногда было трудно установить этническую принадлежность христиан, также было нелегко остановить курдов. Примечателен тот факт, что в некоторых населенных пунктах, где ассирийцы, католики и протестанты жили в большем количестве, нападавшие были в основном курды, а полиция и войска иногда принимали участие в их защите христиан.

Последствия истреблений не ограничивались количеством погибших во время истреблений: сотни, тысячи людей погибали и после истреблений из-за болезней, лишений, голода. Согласно некоторым источникам, во время резни в провинции было насильственно исламизировано несколько десятков тысяч армян, в особенности – женщины.

К сожалению, невозможно подсчитать материальные потери, понесенные армянами в провинции, так как тысячи домов, лавок, церквей и монастырей были разграблены, многие из них были преданы огню. После погромов у армян усилилась тенденция к миграции.

REFERENCES

- Dzakhsuryan, Vahan. *Հաւաքի ընթրստ արծիւը. Պ. Արամեանի Յուշարկերից* [The Rebel Eagle of Havav: From P. Aramyan's Notebook.]. New York, 1950;
- Gévorgean, Garnik. *Չնքուշապարում: Քննական պատմութիւն հայոց Չնքուշի* [The History of Ch'ngush. Critical History of the Armenian Ch'ngush]. Jerusalem, 1970;
- Krayean, Mesrop. *Բալու* [Balu]. Antilias, 1965;
- Mkund, Tigran. *Անիւրայի արձագանգներ* [The Echoes of Amid]. New Jersey: Dikran Spear, 1950;
- Parsamean, Sargis. *Յուշարձան Ջերմուկի* [Monument to Jermuk]. Boston: Hamazgayin publ., 1969;
- Ter-Yakovbean, Vaghinak. «Վիճակագրական ցուցադրումն Տաճկահայաստանի» [Statistics of Turkish Armenia]. *Ararat journal* 50 no. 9 (1914): 808-814;
- Մորճ ամսագիր*. [Murch journal]. Tiflis, 1897;
- Պատմութիւն Պաղնատուն* [The History of Paghnatun]. Boston: Hayrenik, 1966.